

NĚMECKÁ MENŠINA V ČESKOSLOVENSKU 1948 AŽ 1989

René Petráš, Petr Novák

Úvod

České země a po svém vzniku v roce 1918 i Československo tradičně patřily k oblastem s početnou německou menšinou, která měla zásadní význam pro vývoj regionu.¹ Klíčový mezník však znamenala druhá světová válka a odsun většiny německého obyvatelstva. Z více než třímilionové menšiny ve státě s původně 14 miliony obyvatel zůstalo necelých 200 tisíc. Pražská vláda považovala Němce za hlavní hrozbu pro stát a cílem bylo menšinu zlikvidovat odsunem. Zbytek menšiny přežíval ve velmi obtížných podmínkách, kdy omezení osobních svobod i neplacená nucená práce z doby po válce byly omezovány jen postupně. Zdánlivě paradoxně, ale ve skutečnosti poměrně logicky se po nastolení komunistického režimu v únoru 1948 začalo postavení příslušníků pronásledovaných menšin, tedy Němců a Maďarů, znatelně zlepšovat. Protiněmecká nenávisť z doby války totiž zeslábla a otázka již také nebyla zneužívána v politických sporech.

Článek se věnuje postavení německé menšiny v této éře 1948 až 1989,² přičemž důraz je kladen na dohled bezpečnostních orgánů na německou menšinu v socialistickém Československu. Přitom je třeba si stále uvědomovat charakter režimu, který se specificky projevoval i v politice vůči této menšině považované dlouho za hrozbu pro stát. Celá menšinová politika komunistického Československa totiž měla z nemalé části tajný charakter. Až do roku 1968 například neexistovala právní úprava, ale úřady se řídily tajnými směnicemi od komunistické strany nebo ministerstva vnitra. O příslušníky menšin a to především Židy a Němce projevovaly stálý zájem bezpečnostní složky. Postavení menšin se tedy neřídilo ani tak právními předpisy jako státní politikou prováděnou úřady ale také z podstatné části bezpečnostními složkami. Při studiu dlouhodobých tendencí vývoje právního postavení menšin je nutné analyzovat i toto období přes jeho výrazná specifika. Ta jsou silná právě u zde sledované německé menšiny.

1. Politika komunistického režimu k menšinám a bezpečnostní složky

Po druhé světové válce byla dlouho německá menšina považována za zlikvidovanou odsunem. Jedinci, kteří zůstali, se měli asimilovat. Politika však značně kolísala, vcelku byla bezkonceptní a reagovala na různorodé podněty, jako byla správní reforma v roce 1960. Tato situace je ostatně charakteristická pro politiku režimu k menšinám vůbec. Ta byla do značné míry opřená o tajné dokumenty, které často neznali absurdně ani úředníci, kteří měli tuto politiku provádět. Výsledkem byly zmatky, bezkonceptní změny a časté rozdíly v menšinové politice nejenom mezi jednotlivými správními útvary (kraje i okre-

sy). Pojem menšina byl odmítán jako nepřijatelná tradice meziválečného demokratického Československa³ a používal se obrat národnost (ve smyslu národnostní menšina), nebyla tedy menšinová politika ale národnostní otázka.

Komunistická strana se nikdy nedokázala vyrovnat se zásadním rozparem ve vývoji své politiky k Němcům. Tradičně odmítala nacionalismus a propagovala internacionalismus dělnické třídy. V meziválečném demokratickém Československu chtěla zneužít menšinovou otázku k oslabení státu a propagovala sebeurčení Němců i jejich odtržení, což by zlikvidovalo Československo. Naopak za druhé světové války i po ní hlásala protiněmecký nacionalismus. I přes oficiální návrat k internacionalismu okolo roku 1950 jistý protiněmecký osten v socialistickém Československu zůstal. Navíc bylo zjevné, že oficiální Němcům relativně příznivá politika narážela na odpor funkcionářů na nižších úrovních.⁴ I v řadách za komunistického režimu velmi důležitých bezpečnostních složek nevládla pro menšiny a Němce zvláště nijak příznivá atmosféra a to i v šedesátých letech. Pro ilustraci: pracovníci Státní bezpečnosti ve svém vnitřním žargonu označovali neuvězněné Němce za „Němce volně žijící“ a místa jejich koncentrace jako „obory“.

Zajímavým a odborně jen málo prozkoumaným problémem jsou aktivity bezpečnostních orgánů ve vztahu k německé menšině. Odborné literatury týkající se bezpečnostních složek komunistického Československa vzniklo od roku 1989 již mnoho, avšak jde o práce obvykle úzce zaměřené. Takže tato otázka zpracována není a je diskutabilní, zda ji vzhledem k dochovanosti materiálů bude možné vůbec někdy důkladně prozkoumat. V každém případě se státní bezpečnost vždy zajímala o příslušníky menšin a to hlavně o Židy a Němce. Tyto skupiny byly považovány za převážně nespolehlivé, ale i dalším menšinám ve státě věnoval režim zvýšenou pozornost.

Stále je třeba si uvědomovat charakter systému zvláště výrazný například u řešení otázky menšin. V demokraciích mají tajné služby jen velmi omezenou činnost a třeba u menšin jde pouze o sledování protistátních aktivit. V Československu i dalších komunistických státech byly aktivity tajné policie nesrovnatelně rozsáhlejší a navíc svérázně ovlivňující činnost správy i soudnictví. Přitom většina obyvatel se dostávala do hledáčku Státní bezpečnosti jen občas, naopak opozice, ale i osoby nábožensky aktivní nebo příslušníci menšin v podstatě trvale. Jiným charakteristickým znakem socialistických režimů byla mimořádná role komunistických stran, která přitom neměla legální oporu. Reálný život Němců byl tedy dán svéráznou kombinací aktivit komunistické strany, veřejné správy i státní bezpečnosti, které je leckdy obtížné od sebe oddělit.

Účelovost politiky k menšinám někdy nabývala až hrozivých forem. K aktivitám Státní bezpečnosti v souvislosti s německou národnostní menšinou je třeba zmínit i její zapojení do aktivit I. Správy Státní bezpečnosti, která se zabývala vnější výzvědnou činností (rozvědka) a která příslušníky německé národnostní menšiny v hojné míře využívala.⁵

Pro ilustraci jejího přístupu na tomto poli, při dodržení její zásady že účel světí prostředky, je typický případ Maxe Rostocka, velitele venkovské služebny Gestapa v Kladně a člena „organizačního štábu“ akce Lidice. Jeho úkolem v rámci této akce bylo sledovat náladu a chování okolního obyvatelstva během příprav a v průběhu vlastního vyhlazování. Se dvěma podřízenými měl na starosti „církevní záležitosti“, které souvisely s evidencí obyvatel při realizaci vyhlazovací akce.⁶ Po skončení druhé světové války byl československými bezpečnostními orgány hledán jako jeden z nejdůležitějších válečných zločinců. Jeho zatčení proběhlo francouzskými orgány v roce 1948 a následujícího roku byl vydán

do Československa. Soudní proces proti skupině „Rostock a spol.“, ve kterém byl souzen spolu s dalšími čtyřmi válečnými zločinci, proběhl v roce 1951. Na jeho konci si vyslechl předpokládaný trest smrti, který však byl milostí prezidenta Zápotockého změněn v doživotní vězení a to pravděpodobně pro procesní vady vedení procesu.

V roce 1959 se Státní bezpečnost začala zabývat jeho nasazením v Německé spolkové republice jako agenta, kdy tato akce nesla krycí název Fritz. Formálně byl propuštěn v roce 1960 dle ustanovení o vyhoštění odsouzených a eskortován do Rozvadova. V Německé spolkové republice však Max Rostock výzvědnou činnost nevykonával a o své spolupráci se Státní bezpečností otevřeně mluvil, načež Státní bezpečnost konstatovala jeho selhání a svazek založila. Uvedený případ jasně svědčí o zcela utilitárním přístupu Státní bezpečnosti k německé národnostní menšině a vyvrací iluzi o komunistech, jako ryzích bojovníků s nacismem a jejich zločiny.

Největší tajné akce Státní bezpečnosti proti menšinám se zřejmě týkaly Židů. Od konce čtyřicátých let totiž Sovětský Svaz vystupoval jako hlavní odpůrce Izraele a i ve vnitřní politice se projevoval někdy více jindy méně polooficiální antisemitismus. Akce proti Němcům lze snad zčásti odůvodnit negativními zkušenostmi z války i vazbami na západní Německo, které představovalo jednoho z hlavních protivníků komunistického Československa. Naopak tajná plošná evidence osob židovského původu a to jen několik let po holokaustu je asi nejtrapnějším prvkem menšinové politiky režimu. Zde je přitom třeba dodat, že největší akce proti Židům Rodina (1949–1962) a Pavouk (1971–1989) představující masovou evidenci osob židovského původu sloužily právě k jejich rozpoznání a evidenci. U druhé podezřelé menšiny, tedy právě německé, nebyly takovéto ohromné akce vůbec potřeba, protože tyto osoby se většinou hlásily ke své národnosti a používaly německý jazyk.

Pro ilustraci, jakých ohromných tajných operací byl režim schopen v případě menšin, tak u tajných akcí Rodina a Pavouk byla evidována převážná část osob židovského původu. V akci Rodina vzniklo minimálně 30 tisíc evidenčních karet podezřelých osob obsahující podrobný životopis, majetkové poměry, záliby, životní styl i informace o rodinách! V roce 1962 však byly tyto tajné aktivity označeny za antisemitské a materiály zčásti likvidovány. Po přechodném uvolnění a sovětské invazi roku 1968, což bylo i dle oficiálních prohlášení režimu (např. Poučení z krizového vývoje) výsledkem „piklů“ sionistů a západního Německa, byla plošná evidence Židů (včetně osob jen zčásti židovského původu) obnovena. Šlo o asi 20 tisíc osob. K intenzifikaci aktivit došlo v roce 1985.⁷

Materiály byly většinou skartovány v době rozkladu režimu, kdy například příslušné rozkazy náčelníka X. správy Státní bezpečnosti se nedochovaly. Evidence osob samozřejmě sloužila k aktivním opatřením. Cílem bylo například vytlačit z funkcí třeba v Židovské náboženské obci osoby neochotné stát se konfidenty, bránit jim v publikování, cestách do zahraničí apod. Na akce Rodina a Pavouk tedy navazovala řada speciálních operací. I přes nemalý zájem badatelů o židovskou otázku po roce 1989 je ovšem téma prozkoumáno jen málo i kvůli minimální dochovanosti materiálů, v případě německé menšiny je situace ještě horší.

2. Německá menšina na počátku komunistického režimu

V poválečné době od května 1945 do února 1948, kterou se tento článek nezabývá, byli Němci nejhůře postiženou menšinou, což se začalo od roku 1948 pozvolna měnit. Menšina

byla obvykle zbavena majetku a vyhnána ze svých původních sídel, což mělo již zůstat natrvalo. Němci podléhali pracovní povinnosti a zaměstnavatelé s nimi mnohde zacházeli „velmi tvrdě a asociálně“ a předpisy nedodržovali, jak upozorňovaly i oficiální dokumenty.⁸ Již v dubnu a květnu 1948 došlo k významným opatřením zlepšujícím postavení Němců. Byl schválen zákon č. 99/1948 z 15. 4. 1948 o národním pojištění, podle kterého získaly stejné nároky na dávky z pojištění všechny osoby pracující na území republiky bez ohledu na občanství a národnost - tedy i Němci. Snad ještě významnější bylo usnadnění zpětného získání občanství, kterého byli obvykle Němci po válce zbaveni – zejména nařízení ze 13. 4. 1948 č. 76/1948 Sb.⁹

I po nastolení komunistického režimu se zpočátku počítalo s odsunem či dobrovolným odchodem dalších Němců,¹⁰ což bylo však později omezováno a nakonec zcela zastaveno. Důležitou roli přitom hrál souhlas zaměstnavatelů v případě cenných odborníků, ale také bezpečnostních složek. Komunistická strana na sjezdu v květnu 1949 odmítla nacionalismus jako nepřátelský třídní ideologii a v podstatě se vrátila k principu proletářského internacionalismu. V klíčové otázce vracení státního občanství bylo vládní nařízení č. 76/1948 Sb. nahrazeno vládním nařízením č. 252/1949 Sb., které výrazně usnadnilo získávání občanství. Úředníci na nižších úrovních však často tyto snahy zpomalovali, až sabotovali. Vyvrcholení snah o zlepšení postavení Němců představoval oběžník ministerstva vnitra z 31. března 1950 – „Zacházení s osobami německé národnosti“.¹¹

Přes tyto pokroky byli Němci stále značně omezeni např. při užívání jazyka, vzdělání v němčině apod. I v sociálních otázkách nebyl stav nijak ideální: „Podle zprávy z ledna 1950 bylo ovšem zjištěno ještě celkem 29 právních norem, směrnic a pokynů v oboru působnosti resortu ochrany práce a sociální péče, jež omezovaly zrovnoprávnění Němců nemajících zatím osvědčení o čs. státním občanství.“¹² Také při správní reformě – zavedení krajského zřízení 1949 – se zřejmě přihlíželo k rozmístění Němců v jednotlivých správních obvodech ve snaze zabránit jejich silnější koncentraci. Tato všeobecná situace se mezi Němci projevovala zejména nezájmem o získání občanství a snahou o emigraci. Získání občanství sice mělo jisté výhody, avšak neznamenalo návrat konfiskovaného majetku, jak mnozí Němci doufali, a přinášelo i některé tíživé povinnosti včetně vojenské a komplikovalo možnost emigrace.¹³

Obecně shrnuto, docházelo ke zrovnoprávnění Němců částečně v letech 1947–1948 a k jejich definitivnímu vyrovnání v právní i sociální oblasti došlo v zásadě v letech 1950–1951.¹⁴ Nutno dodat, že tento vývoj zlepšující postavení Němců často narážel na odpor českého obyvatelstva i nižších orgánů státní i stranické hierarchie, které ho v praxi částečně omezovaly a zpomalovaly. I vládoucí strana byla v padesátých letech obezřetná při přijímání členů z řad Němců a to i v případech obnovování členství předválečným členům.

Německá menšina byla z naprosté většiny zlikvidována odsunem, přesto i její zbytek představoval velmi početnou skupinu. Podle prvního poválečného sčítání v roce 1950 šlo o 165 tisíc osob, avšak mnozí se k této menšině nepřihlásili. Velice důležitým prvkem byly místní rozdíly v zacházení s německou menšinou, k čemuž přispívala chaotická změť právních a quasiprávních předpisů i specifické zájmy režimu. Zvláštní byla zejména situace v pohraničním pásu, odkud režim vyháněl potenciální nepřátele, k nimž byli obvykle přiřazováni i Němci.¹⁵ Při pohledu na přístup národních výborů k menšinám někdy vidíme snahu o kvalifikované právní koncepce, což se však týkalo spíše Poláků než Němců, u kterých byl naopak obvyklý zmatený přístup bez zasvěcenější představy o právu. K nej-

pozoruhodnějším anomáliím při provádění politiky k Němcům patřilo Jáchymovsko, kam byla v zájmu rozvoje těžby uranu soustředěna část německé menšiny, která zde potom představovala velký díl obyvatelstva.¹⁶

Značný vliv mělo navázání diplomatických styků s NDR, která se také jednoznačně postavila proti úvahám o návratu sudetských Němců – 23. června 1950 představitelé NDR a ČSR prohlásili odsun za „nezměnitelný, spravedlivý a definitivně vyřešený“, proti čemuž ihned protestovala SRN.¹⁷ Vláda se snažila zlepšit sociální postavení Němců např. pomocí směrnic MV a důvěrnými pokyny ministerstva sociální péče – takovéto metody jsou pro totalitní režim charakteristické. Občas docházelo i k vracení konfiskátů, které však bylo velmi omezené¹⁸ kvůli obavám z odporu Čechů. Zřejmě klíčovým problémem stále zůstávala otázka občanství, protože do konce roku 1951 o ně nepožádalo přibližně 40 000 Němců. Podle rozhodnutí Spolkového ústavního soudu v Karlsruhe z 28. 5. 1952 byla většina německého obyvatelstva v ČSR nadále považována za německé státní příslušníky a do ČSR o tom byla zaslána potvrzení,¹⁹ což vyvolávalo velké podráždění pražské vlády.²⁰

Mezníkem v německé otázce se pak stal zákon z 24. 4. 1953 č. 34/1953 Sb., který kolektivně udělil občanství všem Němcům se stálým bydlištěm na území státu, kteří je dosud nezískali. Prakticky bylo tedy občanství vnuceno přímo zákonem bez souhlasu osob – uděleno ex lege, což je dost zvláštní pojetí. Je charakteristické, že akce udělování občanství proběhla pod dohledem a bez publicity kvůli obavám, že při shromážděních Němců dojde k nepokojům a mnozí Němci ostatně odmítli občanské průkazy převzít.²¹ Zákon byl leckdy chybně aplikován, kdy např. v řadě okresů byli Němci nuceni, aby si sami zažádali o občanství, ačkoliv ho získávali automaticky.²²

3. Německá menšina v letech 1953 až 1968

Nejhorsí projevy poválečné diskriminace Němců zmizely již počátkem padesátých let, avšak zlepšování pozice menšiny šlo jen pomalu a postupně začalo spíše stagnovat. Příslušníci menšiny zůstali do značné míry izolováni od většiny.²³ Při přežívajícím protiněmeckém tlaku nepřekvapí, že cílem značné části této menšiny byla emigrace a panoval odpor k zapojení do československé společnosti, což se projevovalo mj. v odmítání přijmout občanství. Snaha režimu vnutit Němcům, kteří ho dosud neměli, tedy narazila na rozšířený odpor, kdy při aplikaci zákona 34/1953 přijalo občanství 51 427 a odmítlo 1758.²⁴ Nárůst zájmu o emigraci byl značný, odůvodňovaný zejména slučováním rodin. „Další důvody byly, že se necítili národnostně svobodní a že byli diskriminováni v zaměstnání. V ojedinělých případech působila hluboce zakořeněná zaujatost vůči ČSR. Někteří podmiňovali přijetí státního občanství návratem majetku konfiskovaného v roce 1945 a obnovou národnostních práv.“²⁵ Šance odejít však byla režimem omezována, takže od roku 1958 počet žádostí klesl a počátkem šedesátých let se pohyboval mezi dvěma a třemi tisíci.²⁶

Němci na rozdíl od Poláků, Maďarů, Ukrajinců neměli národnostní práva, což „... mělo za následek, že občané německé národnosti neměli školy v německém vyučovacím jazyce, nebyla zavedena dvojjazyčnost na úřadech a na nápisech, neexistoval žádný kulturní či jiný spolek. Vedoucí komunističtí funkcionáři byli přesvědčeni, že dojde k postupné asimilaci, pro kterou právě u občanů německé národnosti, zvláště mladých, viděli nejvhodnější podmínky.“²⁷ Tato situace přetrvávala až do roku 1968.²⁸

Na místní úrovni byl stále patrný nepřátelský postoj k Němcům a to i v činnosti národních výborů. Nelze však přehlížet snahu režimu to změnit. Významné byly zejména aktivity Němců s pracovníky národních výborů, strany i podniků, kde se až překvapivě otevřeně diskutovalo o nedostacích a zaznívala leckdy tvrdá kritika národních výborů za neřešení německých stížností. Aktivity se konaly po celá padesátá léta, jako jeden z příkladů možno uvést stížnosti Němců z okresního aktivu na ONV v Havlíčkově Brodě 27. 2. 1954,²⁹ kde se zúčastnilo i ředitelství významného zaměstnavatele (tamního státního statku). Časté byly požadavky na možnost emigrace kvůli sloučení rodin ale i izolovanosti ve společnosti („Chci se také oženit a zde mne žádná nechce, že jsem Němec“), objevil se i požadavek vrácení majetku, jinak Němec hrozil, že uprchne do ciziny. Požadovala se alespoň omezená výuka němčiny, protože nová generace se stávala analfabety v rodném jazyce – „Chlapec ... je nyní na léčení odkud nám psal a my mu nemůžeme odepsat, neboť česky psát neumíme a on německy neumí.“

Složitější situace pro režim nastala ve druhé polovině padesátých let především kvůli mezinárodním otázkám, zejména v krizovém roce 1956. Východní blok navázal kontakty se SRN a vazby mezi NDR a ČSR zesílily, což vedlo ke zlepšení postavení menšiny. Po sovětském XX. sjezdu se objevila kritika dosavadní národnostní politiky např. od Karla Kreibicha, komunistického funkcionáře německé národnosti. Politické byro ÚV KSČ pak 19. listopadu 1956, tedy právě v době polské a maďarské krize, schválilo dokument Zásady práce mezi německým obyvatelstvem v ČSR. Někteří se pokoušeli zlepšit postavení Němců výrazněji, což však neprošlo.³⁰ Zvětšil se i zájem Němců o veřejný život, což však ukončil rok 1960, kdy ústava Němce opomenula.

Menšina byla roztržštěná a z poválečného vývoje se vzpamatovávala jen pozvolna. Uvědomovala si, že jako za druhé světové války, by se snadno mohla stát obětí konfliktu. Chybělo jí sebevědomí, které nalezneme třeba i u méně početných, ale koncentrovaně žijících Poláků. Jednotlivci doufali zejména v liberalizaci možností vystěhovat se. Na druhé straně si režim uvědomoval, že mezi příslušníky německé menšiny má jen malou podporu.³¹

Zvýšení zájmu režimu o německou menšinu bylo okolo roku 1956 jen dočasné, i když přispělo k zlepšení její pozice. Například při volbách v roce 1957 se zastoupení Němců zvýšilo, což ovšem nemělo větší reálný význam v tehdejších podmínkách. Ve druhé polovině padesátých let došlo sice k hlubší integraci Němců do československé společnosti, avšak stále se vyskytovaly případy jejich diskriminace a projevy netaktivity na pracovištích a veřejnosti.³² Je to patrné i při studiu archiválií místní správy. Například v zápisu z jedné lokální besedy s občany německé národnosti za účasti předsedy a tajemníka MNV se upozorňovalo mj. na nadávky od Čechů a někteří obviňovali i úřady ze zaujatosti, část Němců však požadovala po vrácení občanství i restituci majetku. Bezpečnostní orgány vcelku nepovažovaly Němce za spolehlivé a vedly jejich evidenci, zejména pokud jde o veřejné aktivity. Jako charakteristický možno uvést slovní obrat použitý při hodnocení jisté osoby veřejnou bezpečností – „K našemu lidově-demokratickému zřízení má kladný poměr i když je německé národnosti.“³³ Evidence Němců měla ale slabiny, k čemuž přispívala skutečnost, že mnozí se ke své národnosti nehlásili – např. ještě v roce 1958: „V evidenci VB nebylo možno zjistit přesný stav, poněvadž i osoby prokazatelně německé národnosti mají uvedeno na přihláškách národnost českou a teprve nyní se někteří hlásí k národnosti německé.“³⁴ Přes přetrvávající problémy zejména na nižších úrovních sprá-

vy i ve vztazích menšiny a většiny byl však režim na konci padesátých let optimistický. „Perspektiva ‚definitivního vyřešení‘ německé otázky v republice v důsledku demografického vývoje, politicko-ideologické ‚převýchovy‘ a stírání etnické svébytnosti... zdála velmi blízká, což souviselo s rozšířenou představou o klesajícím významu národnostní otázky...“³⁵

Nejcitlivější otázkou byla možnost emigrace. Někteří úředníci na místní úrovni ji v praxi také v podstatě podporovali, byť to nebylo v souladu se státní politikou: „V řadě míst způsobila rozruch mezi občany německé národnosti praxe některých státních orgánů při vyřizování žádostí o vystěhování do NSR, kdy formuláře žádostí byly vydávány prostě každému, kdo si o ně řekl, a někdy i v případech, kdy se žádalo jen o povolení návštěvy k příbuzným v NSR.“³⁶ Docházelo ke svéráznému kolísání státní politiky. Uvolnění např. přinesl rok 1964, ale přitvrzení přišlo již za dva roky kvůli odchodu kvalifikovaných pracovních sil, takže se dle směrnic z roku 1966 mělo při povolování (orgány ministerstva vnitra a okresními výbory KSČ) přihlížet ke dvěma kritériím – slučování rodin a potřeba pracovních sil v okrese. V letech 1957–1965 požádalo o vystěhování 23 300 občanů německé národnosti, z toho 21 514 do SRN a 1786 do NDR. Povoleno bylo 11 827 (do SRN 10 377, do NDR 1450), v roce 1966 bylo z téměř osmi tisíc žádostí vyhověno více než dvěma třetinám. Další uvolnění pak přišlo brzo a v letech 1967–1969 bylo přes 10 000 emigrantů ročně. Početní stav menšiny kvůli emigraci, ale i asimilaci klesal – vždyť např. přes 70 % sňatků bylo smíšených a děti se obvykle hlásily k Čechům.³⁷

Výrazný pokles zájmu režimu o německou menšinu přinesla nová ústava, kde nebyla skupina na rozdíl od Maďarů, Poláků a Ukrajinců zmíněna a reforma veřejné správy v roce 1960. Režim se obecně příliš nezajímal ani o tyto ústavou uznávané menšiny, německá otázka pak měla zmizet sama asimilací, což přispívalo k neochotě k jakýmkoliv opatřením u stranických a státních orgánů. Jeden z mála prvků, který přetrvával, byly až panické obavy z kontaktů se západním Německem a sudetoněmeckými organizacemi. Projevoval se u orgánů veřejné správy, strany, ale i bezpečnosti. V působení „západoněmecké revanšistické propagandy“ se pak viděla příčina nezájmu německých občanů „... na veřejném životě a rostoucích snahách po národnostně izolovaném životě. Občané německé národnosti se scházejí v bytech k společnému poslechu západoněmeckého rozhlasu a televize.“³⁸ Přiznávalo se ovšem, že příčiny „... nutno hledat i v podstatném oslabení politicko-výchovné práce mezi občany německé národnosti, ke kterému došlo po provedení nové územní organizace, kdy aktivisty, kteří získali v této práci cenné zkušenosti, nikdo nesvolává ani jim nedává konkrétní úkoly. V četných místech došlo k nesprávnému výkladu ústavy v tom směru, že již není třeba v politické práci mezi občany německé národnosti pokračovat. Velmi slabě bylo a je čeleno různým pověstem šířeným nepřátelskou propagandou o tom, že občané německé národnosti u nás budou zbaveni všech práv a že dojde k jejich hromadnému vysídlení.“³⁹

Značným problémem byla i skutečnost, že v přístupu místních funkcionářů přežívaly protiněmecké postoje patrně i v úředních materiálech, přestože byly projevy českého nacionalismu státním a stranickým vedením tvrdě kritizovány. Vcelku se objevuje kritika z minimálního zapojení Němců ve straně či funkcích v národních výborech a společenských organizacích, jejich nedůvěry ve státní sdělovací prostředky, vazeb na organizace sudetských Němců a častého úsilí se vystěhovat. Na okresním národním výboru přitom nebyl prací mezi Němci nikdo pověřen a komise pro práci mezi německými občany se

scházely jen minimálně a sotva zvládaly uspořádat svou vlastní organizaci. Zjevný je charakter režimu spojený s permanentní podezřívavostí vůči Němcům a snaha o trvalý dohled bezpečnostních orgánů.

Postavení Němců se i v šedesátých letech odlišovalo od ostatních velkých menšin v republice. Na rozdíl od nich neměli vlastní národní organizaci, žádné školy, byla omezoována jejich kultura a i např. jejich zastoupení ve stranických a státních funkcích bylo minimální. Předpokládala se jejich asimilace. Bezpečnostní složky je považovaly převážně automaticky za nespolehlivé.

4. Německá menšina v letech 1968 až 1989

I tato skupina obyvatel byla zásadně aktivizována - stejně jako celá společnost - v roce 1968, což zastavila až sovětská invaze v srpnu. Poměrně rychle byla skupina uznána jako další národnostní menšina⁴⁰ a byla jí přislíbena práva odpovídající ostatním - tedy Maďarům, Polákům a Ukrajincům. Například se vytvořila samostatná společenská organizace této menšiny.⁴¹ I v této době byla snaha konzervativních komunistických sil zneužívat obavy ze západního Německa a sudetských Němců. Při sudetoněmeckých dnech ve Stuttgartu na počátku června 1968 byly opět vzneseny požadavky na odmítnutí odsunu a vrácení majetku. Všechny pokusy o normalizaci vztahů mezi Československem a západním Německem bez jejich účasti pak byly odmítnuty.⁴² Ministerstvo zahraničí naopak oficiálně v prohlášení z 13. července odsoudilo iluze, že bude jednat se sudetskými Němci a umožní alespoň části z nich návrat.⁴³

Obavy ze sudetských Němců se pokoušeli využít konzervativci v republice i v dalších komunistických státech, kdy tisk např. v Polsku varoval před ústupky sudetským Němcům. Nejvýznamnějším takovýmto pokusem rozdmýchat nacionální spory byla provokace s nálezem zbraní na Sokolovsku v červenci 1968, což měl být důkaz podvrtné činnosti západoněmeckých revanšistů a jejich domácích stoupců.⁴⁴ Uvnitř republiky byly ovšem tyto snahy jen málo úspěšné. Německá menšina byla vcelku spokojena se zlepšováním svého postavení.

Invaze vojsk Varšavské smlouvy vyvolala ve společnosti včetně Němců šok. Po komplikovaném děle než ročním vývoji se nakonec prosadil tvrdý, tzv. normalizační režim, který vydržel až do revoluce v listopadu 1989. Postavení německé menšiny se ale přece jen díky dočasnému uvolnění konce šedesátých let poněkud zlepšilo. Jedním z mála, co přežilo neúspěch reformy roku 1968, bylo přijetí ústavního zákona č. 144/1968 Sb. upravujícího postavení národnostních menšin. Ten pak výslovně uvedl i Němce a zrovnoprávnil je tak s dalšími uznanými menšinami, tedy Maďary, Poláky a Ukrajinci.⁴⁵

K oživení německého národního života však nedošlo. Německá menšina nadále směřovala k asimilaci. V sedmdesátých a osmdesátých letech docházelo k dalšímu značnému úbytku Němců v ČSSR, statistiky byly ovšem ze západního Německa kritizovány jako neobjektivní. Ani za nových poměrů po roce 1989 však nenásledoval žádný razantní růst, takže rozklad této kdysi klíčové menšiny skutečně pokročil a v osmdesátých letech se zdálo, že menšina již není schopna reprodukce. K úbytku přispěla vedle nepříznivé demografické struktury také silná emigrace a časté minimální národní cítění - mnozí rodiče nevychovali děti jako Němce. K tomu přispěla i neexistence národního školství. Snahy obnovit německé menšinové školy podle návrhu ministerstva školství schváleného českou

vládou 1. 9. 1969 pro malý počet dětí i nezájem rodičů selhaly.⁴⁶ Mezi mladou generací se obecně projevoval jen minimální zájem o národní život.⁴⁷

Značnou výhodou bylo zlepšování vztahů se západním Německem. Na rozdíl od poměrně razantní politiky v době kancléře Adenauera, což vyvolávalo spolu s rychlou obnovou síly Německa reálné obavy v Polsku a Československu, se v sedmdesátých letech stala politika Bonnu umírněnou. Západní Německo v zásadě uznalo výsledky druhé světové války a uzavřelo i řadu významných smluv a to i s Československem. Samotná mezistátní smlouva z roku 1973 však pro menšinu nepřinášela téměř nic snad s výjimkou příslibu usnadnění emigrace.⁴⁸ Zájem o menšinu projevovali i vysídlení sudetských Němců, přičemž využívali helsinský proces. Kritizovali zejména omezování vystěhovalectví a neexistenci menšinového školství a bohoslužeb v němčině.

Bezpečnostní složky i v době tzv. normalizace 1970–1989 věnovaly příslušníkům německé menšiny ve srovnání s většinou obyvatel zvýšenou pozornost. Rozsah však byl značně menší než v padesátých až šedesátých letech, kdy západní Německo vyvolávalo značné obavy. K omezenému zájmu přispíval značný početní pokles a asimilace menšiny symbolizovaná třeba převládajícími smíšenými (tedy obvykle česko-německými) manželstvími. Radikální němečtí nacionalisté, z nichž někteří zůstali v Československu i po roce 1945, zemřeli, emigrovali nebo zestárlí. K poklesu zájmu bezpečnostních složek nepochybně přispěla i sociální struktura menšiny, která na rozdíl od starší doby byla tvořena naprostou většinou dělníky a podíl inteligence – pro režim tradičně podezřelé – byl mnohem nižší než u Čechů.

I v rámci německé menšiny se však našly osoby pronásledované režimem. Posledním politickým vězněm komunistického režimu v Československu, který zemřel ve vězení, byl Pavel Wonka (1953–1988).⁴⁹ Jeho případ pozoruhodně ilustruje jak někdy komplikované osudy příslušníků německé menšiny, tak různorodé metody používané režimem proti opozici. Nešlo však o žádného německého nacionalistu a odpůrce Československa, nebo jen aktivního prosazovatele práv německé menšiny, ale osobu, která narazila se svými opozičními aktivitami, přičemž německý původ jí přitížil zřejmě jen málo. Pocházel z německo-české rodiny z Vrchlabí v Krkonoších, kterého však po smrti otce vychovala sama jeho česká matka. Přesto měl se svým zčásti německým původem problémy, které mu zřejmě i zabránily studovat právnickou fakultu. Práva ho ovšem zajímala a i bez formálního vzdělání vystupoval úspěšně jako jakýsi advokát chudých. To na něj upozornilo orgány režimu, které mu začaly komplikovat život. Došlo k zřejmě zmanipulovaným soudním procesům mj. kvůli domnělému rozkrádání, ale i snaze ho označit za psychicky nemocného.

Definitivně se Wonka postavil proti režimu, když se rozhodl kandidovat jako nezávislý kandidát do parlamentu. To sice bylo teoreticky legální, ale v praxi šlo o pro režim naprosto nepřijatelnou iniciativu. Volební komise ho odmítla registrovat a v květnu 1986 byl i s bratrem zatčen a obviněn z pobuřování. Ve vězení byl prý týrán včetně pálení cigaretami a došlo i k poranění páteře úderem obušku u jeho bratra. Tomu prý byl i do cely dvakrát vhozen provaz, aby se jako „němčour“ oběsil. Pod tlakem režimu si Pavel Wonka požádal v dubnu o možnost vystěhování do západního Německa, což byl speciální způsob režimu, jak se zbavit oponentů jejich donucením emigrovat – rozsáhlé akce státní bezpečnosti Asanace a Klín. Přesto byl znovu zatčen a za nejasných okolností ve vazbě brzo zemřel. Případ vyvolal značný mezinárodní skandál. Po roce 1989 však i přes aktuálnost případu nebyl nikdo za jeho úmrtí potrestán.⁵⁰

Závěr

Menšinová otázka hrála nemalou roli i v komunistickém Československu v letech 1948 až 1989, a to i přes odsun Němců – tedy dříve podstatně nejpočetnější takovéto skupiny – po druhé světové válce. Bylo tomu tak i v dalších zemích sovětského bloku včetně samotného SSSR. Takže i Československo po únoru 1948 se muselo vyrovnávat s otázkami vzájemné nevraživosti národů a národností ve státě, problémy úředního jazyka a menšinových škol i dalšími aspekty tradičně spjatými s menšinami. Postavení Němců bylo přitom v mnohém specifické a do roku 1968 výrazně jiné od (mj. ústavou z roku 1960) uznávaných Maďarů, Poláků a Ukrajinců.

Charakter režimu se zásadně odlišoval od meziválečného Československa, éry monarchie a na druhé straně i od období současného po roce 1989. Jiné byly tedy i používané metody. Na rozdíl od právních států, kde ústředním prvkem je právní úprava, v komunistickém Československu alespoň u postavení menšin nehrála téměř žádnou reálnou roli. Klíčovou roli hrál postoj úřadů, přičemž mimořádný vliv měly bezpečnostní orgány. Zejména význam Státní bezpečnosti v politice socialistického Československa k německé menšině byl vždy velmi výrazný. Menšinová politika státu tedy měla svérázný charakter a opírala se konglomerát tajných pokynů třeba od ministerstva vnitra, dokumentů a opatření komunistické strany (teoreticky bez jakékoliv legální opory), ale i aktivity veřejné správy, soudů a bezpečnostních složek. Při studiu dlouhodobých tendencí vývoje právního postavení menšin, což je nejen teoretický vědecký úkol, ale i praktická potřeba, je však nutné analyzovat i toto období.

Poznámky

- ¹ Z právního hlediska přehledně zejména PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha, 2009, PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, PETRÁŠ, R.: *Menšiny v Československu 1945–1989*. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2004, s. 240–280.
- ² Přehled vývoje v letech 1948–1989 lze nalézt zejména v početných pracích Karla Kaplana, právní vývoj např. v knize *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2004. Klíčovou prací k německé menšině nadále zůstává STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, širší souvislosti obsahuje HOUŽVIČKA, V.: *Návraty sudetské otázky*. Praha, 2005, k nejdůležitějším kolektivním pracím patří NOSKOVÁ, H. a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2005. Právní aspekty jsou u PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, PETRÁŠ, R.: *Constitutional development in Czechoslovakia in the 1960s and problems of ethnicity*. In: *Czech Law between Europeanization and Globalization*. Prague, 2010, s. 60–68, PETRÁŠ, R.: *Specifika právního postavení Němců na počátku komunistické éry*. In: *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno, 2010, s. 318–335.
- ³ Viz např. PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha, 2009.
- ⁴ SPURNÝ, M.: KSC a „naši Němci“ (1945–1955). In: *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno, 2010, s. 269–270.
- ⁵ Velmi podrobnou kazuistiku na tomto poli zpracoval Karel Pacner v 3 a 4 dílu publikace Československo ve zvláštních službách. PACNER, K.: *Československou ve zvláštních službách: pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914–1989*, Díly III. a IV. Praha, 2002.
- ⁶ PLACHÝ, J.: *Případ FRITZ (Válečný zločinec Max Rostock jako agent StB)*. Praha, 2002, ÚDV, Sešity č. 5, s. 112.
- ⁷ PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, s. 174–175, 308–311.
- ⁸ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 69–71, 76. KUČERA, J.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen in der Tschechoslowakei Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre*. *Bohemia* 33, 1992, s. 324.
- ⁹ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 72–74, 77.
- ¹⁰ Viz např. Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 418, „Dodatečný odsun Němců do sovětské okupační zóny, jmenné seznamy osob“ 1949–1950.

- 11 Sbírnka oběžníků pro KNV roč. II (1950) č. 28, poř. č. 427 – Ministerstvo vnitra 31. března 1950, věc: Zacházení s osobami německé národnosti (uloženo např. v St. okresním archivu Kutná Hora, fond ONV Kutná Hora 1945–1960, kart. 244, sign. 573).
- 12 STANĚK, T.: Německá menšina v českých zemích 1948–1989. Praha, 1993, s. 103.
- 13 OLEJNÍK, M.: Situácia nemeckého obyvateľstva na Slovensku v prvých rokoch komunistickej diktatúry. In: NOSKOVÁ, H. a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2005, s. 135.
- 14 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 80–82, 103, 108.
- 15 KUČERA, J.: *Odsun nebo vyhnání?* Praha, 1992, s. 35.
- 16 KOVAŘÍK, D.: V zájmu ochrany hranic. *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 3–4, s. 686–707.
- 17 DVOŘÁK, T.: Těžba uranu versus „očista“ pohraničí. *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 3–4, s. 626–671.
- 18 CHURAN, M.: *Postupim a Československo*. Praha, 2001, s. 88–89, 133–134. *Drei Jahrzehnte Außenpolitik der DDR*. Wien, 1980, s. 74. HOUŽVIČKA, V.: *Návraty sudetské otázky*. Praha, 2005, s. 330–338 aj.
- 19 Viz např. konkrétní případ z července 1952, kdy úřady výjimečně doporučily vrácení: „... aby mu byl vrácen konfiskovaný rodinný domek, který stále obývá. ... neboť jmenovaný jest dobrým pracovníkem, proti kterému v současné době nebylo zjištěno závad se stanoviska státoobčanského.“ – Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 455, inv. č. 1118 sign.vnitř/17 „Provádění národnostní politiky, péče o občany jiných národností, výchova k proletářskému internacionalismu“, „Situační zpráva / Kamenice“. U nemovitostí šlo tedy nejčastěji o domy, kde dotyční Němci stále žili.
- 20 Ovšem množství případů v archívních materiálech není vysoké – Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 419, inv. č. 1081 sign.vnitř/13 „Nabývání občanství dle zák. č. 34/53 Sb. ...“, KNV Jihlava zn. III-216.1-12.VII.1953 – Němec dostal v červnu 1953 z Koblence potvrzení o německém občanství, takže odmítl občanství ČSR. Listina prý byla zaslána na žádost jeho odsunuté matky. *Entscheidung des Bundesverfassungsgerichts Band I*, Tübingen 1952, Nr. 39 – s. 322–332. RASCHHÖFER, H.: *Die Sudetenfrage*. München, 1953, s. 269–270. CZAJA, H.: Schutzpflicht von Verfassungen wegen und menschenrechtliche Pflichten für Deutsche unter fremder Herrschaft. In: *Menschenrechte und Selbstbestimmung unter Berücksichtigung der Ostdeutschen*. Bonn, 1980, s. 54–69. BLUMENWITZ, D.: *Der Prager Vertrag*. Bonn, 1985, s. 105–106. HOUŽVIČKA, V.: *Návraty sudetské otázky*. Praha, 2005, s. 331.
- 21 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 96, 104–105, 108–110. KUČERA, J.: Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen in der Tschechoslowakei Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre. *Bohemia* 33, 1992, s. 336. GRONSKÝ, J. (ed.): *Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa II. (1945–1968)*. Praha, 1999, s. 68–69. Německá menšina nebyla ostatně ČSR příznivě nakloněna – viz např. RICHTER, K.: *Češi a Němci v zrcadle dějin 2*. Třebíč, 1999, s. 282 násl.
- 22 Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 419, inv. č. 1081 sign.vnitř/13 „Nabývání občanství dle zák. č. 34/53 Sb. ...“, KNV Jihlava zn. III/1-216.0-25/9-1953.
- 23 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 31.
- 24 KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*. Brno, 2005, s. 272. V některých oblastech (např. okres Humpolec) však alespoň na začátku odmítla převzít občanské průkazy i většina Němců – Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 419, inv. č. 1081 sign.vnitř/13 „Nabývání občanství dle zák. č. 34/53 Sb. ...“, „Přehled ke zprávě Min. vnitra k 15. II. 1954“.
- 25 KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*. Brno 2005, s. 273.
- 26 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 32.
- 27 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 30–31.
- 28 PETRÁŠ, R.: Constitutional development in Czechoslovakia in the 1960s and problems of ethnicity. In: *Czech Law between Europeanization and Globalization*. Prague, 2010, s. 60–68. PETRÁŠ, R.: Specifika právního postavení Němců na počátku komunistické éry. In: *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno, 2010, s. 318–335.
- 29 Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 455, sign.vnitř/17 inv. č. 1119, „německá otázka ... 1949–1955“.
- 30 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 134–138.
- 31 KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa / Doba tání 1953–1956*. Brno, 2005, s. 525–526.
- 32 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 139.
- 33 Zpráva od okrskového zmocněnce VB – Opava 9. 10. 1958 – tento i další materiály viz Státní okresní archiv Opava, fond Okresní národní výbor v Opavě 1954–1960, kart. 1106, 772 „Občan něm. nár. 1959–1960“.
- 34 Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 576, sign.vnitř. 608 inv. č. 1353 „německá otázka 1958–1959“, Odbor pro vnitřní věci Rady ONV ve Žďáře nad Sázavou, č.j. Vnitř 840/58 31.5.1958.
- 35 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 144.
- 36 Z dopisu, kterým KV KSČ Ostrava na základě dopisu od ÚV informoval OV KSČ – Státní okresní archiv Opava, fond ONV Opava 1954–60, inv.č. 772, KV KSČ Ostrava Mí/P1-80/137 7. 12. 1960.
- 37 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 32–33. STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 146–149.
- 38 Z dopisu rozesílaného v rámci komunistické strany – Státní okresní archiv Opava, fond ONV Opava 1954–60, inv. č. 772, KV KSČ Ostrava Mí/P1-80/137 7. 12. 1960.
- 39 Tamtéž.

- ⁴⁰ PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (ed.): *Občanská společnost 1967–1970 (2/2)*. Praha – Brno 1998, s. 257–259.
- ⁴¹ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 159–160.
- ⁴² *Rudé právo* 3. 6. 1968, s. 3, 10. 6. 1968, s. 10.
- ⁴³ *Rudé právo* 14. 7. 1968, s. 1, 9. 8. 1968, s. 1.
- ⁴⁴ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 161. POMAIZL, K.: *Nacionalismus – jeho zdroje a projevy*. Praha, 1986, s. 177–179.
- ⁴⁵ PETRÁŠ, R.: Ústavní zákon č. 144/1968 Sb. z 27. 10. 1968, o postavení národností. In: *Pocta Jánů Gronského*. Plzeň 2008, s. 86–92. PETRÁŠ, R.: Ústavní vývoj Československa 60. let a národnostní otázka. In: *Nové jevy v právu na počátku 21. století I – Historické impulzy rozvoje práva*. Praha, 2009, s. 204–229.
- ⁴⁶ MALÁ, E.: K problému výuky dětí německé národnosti v mateřském jazyku. In: *Národnostní otázka v Československu (po roce 1918)*. Opava, 1989, s. 113–115.
- ⁴⁷ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 171–175, 185, 192. HERNOVÁ, Š.: Němci v ČSR v letech 1950–1980 (demografická charakteristika). *Slezský sborník* 85, 1987, s. 267–268.
- ⁴⁸ BŘACH, R.: *Smlouva o vzájemných vztazích mezi ČSSR a SRN z roku 1973*. Praha, 1994, s. 37 násl., 58–60.
- ⁴⁹ Viz např. <http://www.wonka.wz.cz/zivotopis.htm>.
- ⁵⁰ BLAŽEK, P. – JAKOUBEK, J. V.: Vysoce znepokojující záležitost / Edice dokumentů o smrti Pavla Wonky z archivu Ministerstva zahraničí USA. *Securitas Imperii* 17 (02/2010), s. 126–129 (viz <http://www.ustrcr.cz/cs/securitas-imperii-rocniky>).